

ПРИНЦИПИ ПОЄДНАННЯ МОДАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ПРОЗОВОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ІВАНА БАГРЯНОГО)

У статті досліджено принципи поєднання модальних елементів у прозовому художньому творі. Визначено поняття модального комплексу як стабільного поєднання модальних елементів.

Ключові слова: модальність, модальність тексту, модальний комплекс.

Дослідження категорії модальності на рівні тексту мають значні традиції у мовознавстві. У сучасних лінгвістичних дослідженнях виокремлено дві основні тенденції в аналізі модальності тексту: а) трансформація модальних значень одиниць різних мовних рівнів у контекстуальному оточенні [5; 12]; б) модальність тексту як конструкт цілого тексту, який опосередковується іншими текстовими категоріями [6; 11]. Модальність тексту розглядають і в когнітивному аспекті, як базову категорію в системній моделі ідіолекту письменника [9]. Такий підхід до розгляду зазначеної категорії дозволяє узагальнити наукові результати, отримані в рамках різних дослідницьких парадигм. Водночас потребують узгодження принципи аналізу вказаної категорії в межах функційно-семантичної, логіко-граматичної та інших парадигм, які розглядають модальну маркованість різнорівневих мовних одиниць, і когнітивної парадигми, яка переважно використовує макропідхід в аналізі категорії модальності.

Мета статті — розглянути принципи поєднання модальних елементів у художній прозі Івана Багряного. У нашому дослідженні використовуємо поширену в логіко-семантичних дослідженнях класифікацію, за якою модальні значення поділяються на алетичні (характеризують істиннісну природу висловлень чи предикатів), епістемічні (визначають знання мовця про об'єкти), деонтичні (пов'язані з логічним поняттям норми), аксіологічні (виражають авторську оцінку повідомлюваних подій — позитивну чи негативну) [8; 9].

Двоєдиний вияв категорії модальності в художньому тексті в його когнітивному й логічному аспектах, тісний зв'язок із ментальною сферою автора й реалізація в різнорівневих логічних структурах тексту встановлюють передумови для поєднання різноманітних модальних компонентів на різних ієрархічних рівнях. Людські мисленнєві й пізнавальні процеси, а також доміанти ментальної сфери людини мають характер синкретичних структур. Проекція ментальної сфери автора на логічну структуру художнього тексту приводить до того, що формування змістової системи художнього твору майже ніколи не відбувається за участі однієї модальності.

У розвитку змістової сфери модально марковані елементи утворюють модальні комплекси [7] на основі спільних категорійних ознак і чинників, які діють у межах окремого твору. С. Криворученко розглядає поняття «модальний комплекс» у функційно-семантичному аспекті як єдність синтагматично пов'язаних модальних значень, що реалізуються в процесі вираження інтенціональних значень дискурсно-модальної семантики [7, с. 115]. У нашому дослідженні важливо враховувати два аспекти модальних комплексів: їхню визначуваність із боку доміант авторської ментальної сфери й регулярність відтворення в художніх текстах. Останнє забезпечується логічною сполучуваністю модальних компонентів, валентністю мовних одиниць, що виражають різноманітні модальні значення.

На певному текстовому відтинку відбір і поєднання мовних засобів реалізації модальних значень мотивується одиницями поетики твору: модальні компоненти беруть участь у творенні образної системи, у розвитку сюжету [8, с. 99]. Модальна організація текстових відтинків також пов'язана з їхніми комунікативними характеристиками (оповідь, опис, роздум). Водночас можна говорити і про логічні закономірності комбінаторики модально маркованих компонентів: наявність у тексті певного компонента модальної сфери може бути передзадана модально маркованими одиницями попереднього контексту в синтагматичному вимірі.

Складність у визначенні арсеналу мовних засобів вираження модальності в тексті пов'язана з тим, що модальні значення опосередковуються внутрішньотекстовими чинниками (див., напр. [5]). За таких

умов можна визначити поєднання модально маркованих елементів із різними ступенями стабільності. Так, поєднання з високим рівнем стабільності ґрунтуються на категорійній близькості двох модальностей і, отже, відтворюються в тексті регулярно, виявляючи незначну залежність від характеристик макрорівня. Нижчий рівень стабільності виявляють поєднання модальних компонентів, мотивовані внутрішніми чинниками окремих творів (тематикою, наративною формою тощо).

Поєднання різних модально маркованих елементів виявляють різну частотність уживання. Одні з них формуються на основі спільності категорійних ознак і передзаданості можливого поєднання, другі є виявом ідіостилу автора, особливості його творчої манери.

Найбільший ступінь усталеності в художній прозі І. П. Багряного виявляє поєднання елементів деонтичної й аксіологічної модальностей. Така усталеність впливає зі спільності категорійних ознак модальностей: обидві мають у своєму складі оцінний компонент. Н. Д. Арутюнова відзначає логіко-семантичну близькість двох семантичних типів предикатів, характерних для етичних текстів: слів загальної оцінки і слів кола обов'язку які входять, відповідно, до ціннісних і нормативних суджень [1, с. 153]. В нашому дослідженні «слова загальної оцінки» співвідносні з елементами аксіологічної, а «слова кола обов'язку» — відповідно, з елементами деонтичної модальностей. Критерії розрізнення таких предикатів дослідниця вбачає в семантичних характеристиках суджень, до складу яких вони входять: «<...> оцінні предикати в нормативних судженнях указують не на відношення до правила, а на відношення до морального ідеалу. <...> Цілеспрямована дія зазвичай кваліфікується як правильна чи неправильна, вчинок — як хороший чи поганий» [1, с. 156].

Характер мовного вираження елементів деонтичної й аксіологічної модальностей здебільшого визначає можливість утворення модальних комплексів у певних контекстах, а також стабільність цих поєднань у синтагматичному розгортанні тексту. У загальному вигляді засоби експлікації модальних значень у реченні можна поділити на граматичні (форми дієслова-предиката, вставні і вставлені конструкції, модальні слова тощо) і семантичні (лексична семантика мовних одиниць). Зважаючи на те, що валентність мовних одиниць,

які виражають модальні значення, має переважно граматичний характер, можемо стверджувати, що модально марковані елементи, виражені за допомогою граматичних засобів, мають більший ступінь стабільності в контексті, ніж елементи, виражені семантично. Вони характеризуються більшою здатністю впливати на модальну організацію контексту.

Типовим засобом вираження деонтичної модальності є граматичні форми дієслова-предиката (наказовий спосіб, інфінітив тощо), тоді як аксіологічна модальність виражається, насамперед, через семантику лексичних одиниць. Це створює значні передумови для поєднань експліцитно виражених елементів зазначених модальностей як у межах одного речення, так і на певному текстовому відтинку: *«От... ти, я бачу, таки герой. А як же ти думав? І як же інакше?! Тут всюди однаково чигає смерть. Навіть на печі. То ж виходь перший. «Бог не без милості, козак не без щастя», — казав наш дідусь, а ми його онуки»* [4, с. 67]. Тут форма наказового способу дієслова-предиката (*виходь*), що на тлі форм дійсного способу дієслів-предикатів контексту є виразником деонтичного змісту, поєднується з елементом позитивної аксіології, вираженим на лексико-семантичному рівні (пор. *«герой — видатна своїми здібностями й діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість в бою і труді»* [10, с. 56]).

При аналізі процесів формування модальної сфери на певному текстовому відтинку важливо враховувати не лише граматичну, а й комунікативну структуру цього відтинка. Темо-ремні відношення здатні зумовлювати вибір граматичної форми для реалізації модальних значень, зокрема й при поєднанні елементів аксіологічної й деонтичної модальностей:

«Він вирвав з землі навмання якесь коріння й гриз, гриз і спльовував. А раз погриз і проглинув щось таке, що йому в очах потемніло і тіло вкрилося холодним потом; довго блював, пив воду і знову блював, думав, що з нього всі нутроці вискочать крізь горлянку.

Прокляття! Проте відчай не брався його. Дуже-бо багато він перетерпів, щоб ще впадати в відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. <...> Ні, він не впадав у відчай. Лише зіпльовував дедалі дужче

щелени і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність. **Вперед, наперекір всьому!**» [4, с. 44–45].

Аксіологічний компонент, виражений у наведеному уривку за допомогою нечленованого речення (*Прокляття!*) поєднується з елементами деонтичної модальності, вираженої на семантичному рівні (предикативний центр речення *відчай не брався* виражає семантику волевиявлення персонажа). Реалізація аксіологічних і деонтичних значень відбувається на тлі інформативного, нейтрального в модальному плані контексту, який відображає послідовність дій персонажа. Тому стабілізація аксіологічного значення в цьому контексті уможливується сильною позицією мовного елемента, що його виражає (початок абзацу). У комунікативному плані елемент аксіологічної модальності, виражений за допомогою нечленованого речення, поєднує в собі тему і рему, пов'язуючись із фактуальною інформацією попереднього речення й одночасно виступаючи темою для наступного речення. Аксіологічно маркований елемент поєднується з деонтично маркованим на основі граматичних відношень протиставності, виражених за допомогою протиставного сполучника *проте*. Таким чином елементи деонтичної й аксіологічної модальностей утворюють комплекс, формуючи домінантне модальне значення контексту — «обов'язковість» волевиявлення персонажа всупереч несприятливим обставинам.

Високу частотність виявляє й поєднання алетичної та епістемічної модальностей. Спільність категорійних ознак у них виявляється у процесі зображення можливого світу художнього твору. Епістемічній модальності при цьому належить провідна роль у фіксації об'єктів можливих світів художнього твору з позиції автора чи персонажа, тоді як елементи алетичної модальності встановлюють логічні зв'язки між цими об'єктами, узгоджуючи їх у синтагматичному розгортанні тексту.

Як відзначають дослідники, алетичні модальні значення можливості, випадковості, необхідності, неможливості в художньому творі постають як результат епістемічної (пізнавальної) діяльності мовця і свідчать про ступінь освоєння ним зв'язків між об'єктами можливого світу. Так, І. Р. Федорова, розглядаючи модальне значення можливо-

сті, зазначає: «Модальність можливості як об'єктивна характеристика об'єктивної дійсності протистоїть епістемічній (суб'єктивній) можливості як суб'єктивній оцінці мовця власної обізнаності з предметною ситуацією. Епістемічна можливість — це допущення мовцем можливості зв'язку між предикатними предметами за відсутності достовірних знань про ситуацію» [13, с. 7].

Алетична модальність набуває особливої ваги в модальній організації текстів великих прозових жанрів. Полімодальність цих жанрів, існування кількох можливих світів (репрезентованих в образній системі, сюжетних лініях тощо) у межах художнього світу твору вимагають логічного узгодження. У художньому творі можливі світи постають як неоднорідні структури, що пов'язано, насамперед, із наявністю у творі великої кількості комунікантів. На думку В. П. Руднева, «дійсність, представлена в епічному творі, репрезентує множинність рівноправних свідомостей з їхніми світами» [8, с. 7].

Алетична модальна логіка допускає існування суперечливих суджень у різних можливих світах, тому їй належить провідна роль в узгодженні різноманітних модальних компонентів у прозових творах великих жанрів.

Характер взаємодії елементів алетичної й епістемічної модальностей у вираженні авторських інтенцій великою мірою залежить від синтаксичної організації висловлення. Так, типовим є поєднання елементів зазначених модальностей у структурі простого ускладненого та складного речення:

*«Ясно, таке екзотичне вбрання **виключає** одразу всякі підозріння. Таке вбрання **недоступне** для будь-кого, бо то за дорого **коштувало б**, а **доступне** лише хіба для дуже великих відповідальних осіб та й то не для всіх, а лише для тих, що мають з тайгою до діла, що командують там; або представникам влади з тих нетрів — головам сільрад та директорам золотих копалень»* [4, с. 178].

Алетичні й епістемічні значення в наведеному контексті виражаються за допомогою граматичних форм (умовний спосіб дієслова *коштувало б*, що виражає алетичний оператор «можливо», модальне слово *ясно*, що виражає епістемічний оператор «знаю») і семантики предикатів (*виключає (підозріння)*, *недоступне*, що виражають але-

тичний оператор «неможливо»; *доступне*, що виражає алетичний оператор «можливо»). Епістемічний елемент, виражений за допомогою вставного слова *ясно*, набуває в контексті домінантного значення, оскільки виступає в препозиції до алетичного, вираженого за допомогою семантики предиката *виключає (підозріння)*. Наступне речення пов'язане з першим пояснювальними відношеннями, тому домінантна роль елемента епістемічної модальності поширюється й на наступний контекст.

Семантично така структура відображає результат освоєння мовцем об'єктів зовнішнього відносно нього можливого світу. Синтаксична організація зазначеного контексту у вигляді складнопідрядних речень свідчить про розбіжність точок зору оповідача і персонажа. Водночас відображення подібних модальних структур у внутрішньому мовленні персонажа зазвичай семантично передає процес освоєння ним об'єктів можливого світу. Семантика фазовості зазвичай диктує постпозицію епістемічно маркованого елемента відносно алетично маркованого як вияв процесів чуттєвого сприйняття об'єкта і подальшого мисленнєвого висновку стосовно ступеня знань про нього:

*«Він уже **зробив** один точний і безпомилковий **висновок**, а саме — ніякого його «діла» старого на столі **немає**. То **либонь** зародок нового «діла», течка «скорозшивач» з кількома шпартгалками всього, а серед тих шпартгалок, **напевно**, ніяких точних даних про нього, **це ясно**»* [3, с. 63].

Між елементами алетичної й епістемічної модальностей типові градаційні відношення. При цьому градація може утворюватись як між різними значеннями в межах однієї з модальностей, так і між елементами різних модальностей у межах комплексу. У таких випадках мовні елементи, що виражають зазначені модальності, на синтаксичному рівні утворюють ряд однорідних членів:

*«Це й була прогулянка. І яка вона не була химерна та коротка, але на всіх справила велике враження. ПРОГУЛЯНКА! Щось **небачене** й взагалі **неприпустиме** (навіть теоретично) в цій тюрмі. Але факт»* [3, с. 309].

Поєднання елементів епістемічної (лексема *небачене*) й алетичної (лексема *не припустиме*) модальностей спрямоване на вираження додаткового імпліцитного значення позитивної аксіології (оператор «до-

бре» в межах можливого світу в'язнів). Градація модальних значень відбувається тут у напрямі від епістемічного до алетичного, оскільки семантика можливості (лексема *не припустиме*) значно розширює істиннісний потенціал пропозиції в різних можливих світах порівняно з семантикою візуального сприйняття (лексема *небачене*).

Отже, категорійна близькість елементів модальностей стає підґрунтям для утворення аксіологічно-деонтичного й алетично-епістемічного модальних комплексів. Вони представляють стабільні поєднання модальних елементів, що регулярно відтворюються в тексті. Аналіз поєднань модальних елементів із меншим ступенем стабільності, а також чинників, що спричиняють до реалізації їх у художньому тексті, становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі.

Список літератури

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. — М.: Языки русс. культуры, 1999. — 896 с.
2. Багряний І. Вибрані твори: [в 2 т.] / І. Багряний. — К.: Юніверс, 2006. — Т. 2.: Людина біжить над прірвою [роман]; Огненне коло [повість]; Розгром [повість-вертеп]; Чому я не хочу вертатись до СРСР?; Україна біля Тихого океану. — 704 с.
3. Багряний І. Сад Гетсиманський [роман] / І. Багряний. — К.: Наук. думка, 2005. — 548 с.
4. Багряний І. Тигролови [роман]; Морітурі [драматична повість] / І. Багряний. — К.: Наук. думка, 2004. — 368 с.
5. Брицин В. М. Модальна грамати́ка дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень / В. М. Брицин // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 101–110.
6. Валгина Н. С. Теория текста: [учебное пособ.] / Н. С. Валгина. — М.: Логос, 2003. — 279 с.
7. Криворученко С. В. Сутність текстової категорії «дискурсно-модальна семантика» / С. В. Криворученко // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: [зб. наук. праць] / за ред. акад. Л. І. Мацько. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 3. — С. 112–120.
8. Руднев В. П. Прочь от реальности. Исследования по философии текста / В. П. Руднев. — М.: Аграф, 2000. — 432 с.
9. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. — Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. — 338 с.
10. Словник української мови: [в 11 т.] / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
11. Смуциньська І. В. Модальність французького художнього тексту: типи та за-

- соби вираження: автореф. дис. ... д-ра. філол. наук: 10.02.05 «Романські мови» / І. В. Смущинська; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2003. — 39 с.
12. Ткачук В. М. Текстуальні засоби вираження суб'єктивної модальності (СМ) / В. М. Ткачук // Вісник Сумського держ. ун-ту. Серія: філол. науки. — № 21. — Суми: СумДУ, 2000. — С. 95–113.
13. Федорова І. Р. Модальність можливості в сучасному руському мові (на матеріалі газет) [учебне посіб.] / І. Р. Федорова; Калінінгр. гос. ун-т. — Калінінград: КГУ, 2000. — 85 с.

R. Pykaliuk

THE PRINCIPLES OF COMBINING OF THE MODAL ELEMENTS IN A PROSE WORK (ON THE MATERIAL OF IVAN BAHRIANIY'S PROSE)

The principles of combining of the modal elements in a prose work are explored in the article. Cooperation between the elements of axiological, deontic, alethic and epistemic modalities are considered. It is defined, that categorial affinity of the modal elements becomes the basis of forming of the axiological-deontic and alethic-epistemic modal complexes. Modal complexes are considered as stable combinations of modal elements that are reproduced in a text regularly. Two main aspects of modal complexes are defined: their being determined by the dominants of the author's mental sphere and regular character of their reproducing in the text. It is provided by the logical consistency of the modal elements and also by the valency of the linguistic units, which express different modal meanings.

In text fragments selection and combining of the linguistic means of the realization of modal meanings is determined by the poetics of the text: modal elements take part in the forming of the system of the characters, the plot etc. Modal structure of the text fragments is also connected with their communicative characteristics.

Logical regularities of combining of the modal elements are also defined: some modal element's presence in the text can be determined by the modal structure of preceding context.

Keywords: modality, textual modality, modal complex.

Матеріал надійшов 05.09.2016